

TARTALOM

Előszó	7
Szerkesztői előszó	9
Németh György: Földosztás a görög világban. Archaikus és klasszikus kor	11
Kató Péter: Feszültségek és konfliktusok város és vidéke között a hellénisztikus korban	17
Gacsai Dóra: Rabszolgák és városok	29
Lehrer Nándor: Aquileia „kis világa”. Egy észak-itáliai város régiós kapcsolathálója	35
Grüll Tibor: A városi territoriumok gazdasági jelentősége a Római Birodalomban	45
Illés Imre Áron: A származás (origo) és a lakóhely (domicilium) jelentősége a római városok közigazgatásában.....	59
Takács Levente: Földmérés és földhasználók a Római Birodalomban.....	69
Barna Ferenc: Városok reprezentációja a principatus korának birodalmi éremverésében	79
Bibliográfia.....	95
Contents.....	113

ELŐSZÓ

Örvendetes esemény, hogy a ma már nagy múltúnak tekinthető Agatha sorozat két év szünet után újabb kötettel jelentkezik. A kötetek témájára eddig is a változatosság volt jellemző, kézikönyvektől szövegkiadásig, irodalomtörténetről régészetig, klasszikus antikvitástól neolatinig terjednek a vizsgált kérdéskörök. Jelen kötet tanulmányai az antik város és vidéke egyes kérdéseivel foglalkoznak, aminek az apropóját Takács Levente földméréssel kapcsolatos vizsgálatai adták. Egyúttal az ő Bolyai ösztöndíja adta meg a kiadvány megjelenésének anyagi hátterét. A földmérés jelentőségét nem kell különösebben méltatni egy olyan társadalomban, melynek lakosságát nagyrészt a földművelés tartotta el. Minden megművelt földterület egy-egy nagyobb várost ölelt körül, mely politikai és gazdasági központot is jelentett a terület lakói számára. Ezek az egységek voltak az antik államok több-kevesebb önállósággal rendelkező alkotóelemei. A kötet tanulmányai ezeknek az egységeknek a különféle szempontú vizsgálatával foglalkoznak. A szerzők között nemcsak érett kutatók, hanem több pályája kezdetén álló szerző is helyet foglal, ami reményt keltő a tudományos utánpótlás szempontjából.

A görög történelemhez két tanulmány kapcsolódik. Egyik a földosztás kérdésével foglalkozik az archaikus és a klasszikus korban (Németh György). A földtulajdon legkorábbi viszonyairól az Odüsszeia leírásai alapján kaphatunk képet. Érthető módon a földosztás és földmérés aranykora a nagy görög gyarmatosítás időszaka volt. A klasszikus kor ideálisnak tartott földosztási módszeréről Platon és Arisztotelész adnak megfelelő leírást. A másik tanulmány a hellenisztikus kori város és vidéke közötti feszültségeket és konfliktusokat vizsgálja (Kató Péter). A két terület egymásra utaltsága nem működött mindig harmonikusan, a feszültségek olykor még háborúba is torkollottak. A város polgársága tehetősebb volt, és politikai érdekeit is jobban tudta érvényesíteni. A vidék lakói ezért gyakran egy-egy befolyásos személy segítségét vették igénybe érdekeik védelmezéséhez.

A római történelemhez hat tanulmány kapcsolódik igen változatos megközelítésekkel. Így vizsgálat tárgya az egyes városi központok egymással való kapcsolata, konkrétan egy észak-italiai város (Aquileia) régiós kapcsolathálója (Lehrer Nándor). Kiindulópontja az Erdős – Rényi-féle véletlen hálózatokról szóló elmélet. A gráf vizuális megjelenítéséhez használt speciális adatelemző szoftver eredményének tartalmi elemzését még szívesen olvastuk volna. Egy másik tanulmány a városi rabszolgákkal foglalkozik (Gacsal Dóra). Ez a réteg a rabszolgaságon belül megkülönböztetett helyzetben volt, anyagilag megbecsülték szolgálatukat, és karrierépítésre is lehetőségük nyílt. Ugyanakkor nagy számuk esetén biztonsági problémát jelenthettek. Olykor fel is használták őket a politikai ellentétek erőszakos megoldására. A következő tanulmány a városi területek gazdasági jelentőségét taglalja (Grüll Tibor), ezen belül a földek nagyságával, minőségével, a határkövek elhelyezésével és a határvitákkal. Mindezek mögött fontos gazdasági érdekek húzódnak meg: az adóbeszedés, a legelők és az öntözővíz használata, a fakitermelés. A város és vidéke gazdasági kapcsolatában felmerül a

kérdés, hogy mennyiben zsákmányolta ki a város a vidéket, vagy mennyire voltak egymásra utalva. Ennek értelmezésére több modell is született, de egyik se általános érvényű. Az azonban megállapítható, hogy város és vidék szétválaszthatatlan egységet képeztek.

A származás és a lakóhely jelentősége a római városok közigazgatásában című tanulmány (Illés Imre Áron) azt a kérdést vizsgálja, hogy egy ingatlan vagy egy lakóhely birtoklása hogyan kapcsolódott össze a közügyekben való részvétellel és a közfeladatok ellátásával, továbbá milyen viszonyban áll a közfeladatok rendszere a származási hellyel és a lakóhellyel. A Földmérés és földhasználók a Római Birodalomban című tanulmány (Takács Levente) a szabályos kiméréstől történő eltérésekkel foglalkozik. Ezt befolyásolhatták a terepadottságok, például a folyóvizek. Bár ezt általában figyelembe vették, olykor mederszabályozáshoz is folyamodtak, mint ez Savaria esetében megállapítható. A centuriatio „hibáit” olykor földcserével korrigálták. A korrekció körébe tartozott az is, ha korábbi földbirtokok határait kellett figyelembe venni. Ezek megtartását is megoldhatták földcserével. Általában szívesen használtak természet adta határokat. Az előbbi tanulmányokhoz lazábban kapcsolódik a Városok reprezentációja a principatus korának birodalmi éremverésében című írás (Barna Ferenc). Ebből megtudjuk, hogy a városperszonifikációk használata a birodalmi pénzérmék hátoldalán nem volt gyakori. Hadrianus éremverésében több nagyváros feltűnik, mint Róma, Alexandria, Nicomedia és Antiochia; Septimius Severus alatt pedig Carthago. Később a pénzverdék helye jelenik meg az érméken, mint Lugdunum, Colonia Claudia Ara Agrippinensium és Siscia. Ezek többnyire uralkodói központok is voltak. Egyébként a lokális események ritkán adtak témát a birodalmi propagandának. Ezekre vonatkozóan a colonialis veretek alapján lehetne többet megtudni.

Kívánjuk az ifjabb generációnak, hogy az Agatha sorozatot újabb kötetekkel tartsa életben!

Gesztelyi Tamás

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Jelen kötetben nyolc tanulmány kapott helyet, amelyek egy többé-kevésbé egységesnek tűnő téma: város és vidéke más-más szempontú megközelítései. A tanulmányok által átfogott korszak az archaikus görög világtól egészen a római császárkorig terjed, miközben foglalkoznak földméréssel, numizmatikával, gazdasági modellekkel és a városokon belüli konfliktusokkal stb. Ebből következően hivatkozási gyakorlatuk a szűkebb szakterületükön elvártakhoz és az általuk használt forrásokhoz alkalmazkodik. Igyekeztünk e korlátok figyelembevételével egységesíteni a hivatkozások rendszerét. Ahol lehetett volna, de mégsem sikerült, az természetesen a szerkesztő felelőssége. Az ókortudományi tárgyú írások szerkesztésénél mindig dilemma a görög nevek, szavak, szakkifejezések átírása. A magyarországi gyakorlatban legalább két átírási mód használatos, amelyek közül a választást – véleményünk szerint – részben szubjektív szempontok döntenek el. Éppen ezért nem próbáltuk meg az egész kötetben egységesíteni az írásmódot, legfeljebb az egyes írásokon belül törekedtünk következetességre. Döntésünket talán elfogadhatóvá teszi, hogy az olvasó nem monográfiát tart a kezében.

Bizakodunk abban, hogy ez a *varietas* nem fogja zavarni a kötet egészének vagy az egyes tanulmányoknak az olvasóit!

Takács Levente

FÖLDMÉRÉS ÉS FÖLDHASZNÁLÓK A RÓMAI BIRODALOMBAN¹

TAKÁCS LEVENTE

Az egyik római földmérési szakíró, Hyginus egy sokszor idézett részletben árulja el, mit tartott hivatása lényegének, miben látta a földmérés gyakorlati jelentőségét. Traianus császár egyik volt katonája (*evocatus Augusti*) a császár akaratából földet osztott a kiszolgált katonáknak Pannoniában. A feladatot példaadó alapossággal hajtotta végre, a felmérés és földosztás eredményét pedig precízen térképre rögzítette. Ennek következtében a veteránok között sem per, sem vita nem keletkezett. Nem véletlen, hogy Hyginus már a szövegrész elején hivatása magaslatán állónak (*professionis quoque nostrae capacissimus*) minősíti az egyébként névtelen földmérőt.² Abból azonban, hogy a szakíró kiemeli az ismeretlen földmérő tevékenységét, inverz módon az is következik, hogy a földmérés és földosztás nem mindig váltott ki teljes meglepettséget.

Nem szükséges itt hosszan ecsetelni a római polgárháborúk zavaros viszonyai között, többnyire erőszakos úton megvalósuló földosztások történetét, amelyek széles tömegeket érintettek hátrányosan. A földjüktől megfosztottak panasza az irodalomból, reakcióik pedig a történetíróktól jól ismertek. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy az irodalmi aranykor költőinél a földosztás, sőt a földmérők hivatása is negatív kontextusban jelenik meg.³

A polgárháborúk végével Augustus – caesari mintákat is követve – megpróbálta rendezni a kiszolgált katonák földhöz juttatásának kérdését. A szolgálati idő leteltével a veterán, hogy megélhetését biztosíthassa, bizonyos mennyiségű földet kapott. Ez volt az ún. *honesta missio* (tisztességes elbocsátás). A császárkor konszolidált viszonyai közepette a volt katonák letelepítése kevésbé zavarta meg a társadalom működését, mint a köztársaság utolsó évszázadában. Problémák azonban így is adódtak. Nyomban az első *princeps* halála után katonái zúgolódni, lázadozni kezdtek. Panaszaik között – legalábbis Tacitus beállításában – megtalálható a földkérdés: „ha valaki túléli a megpróbáltatásokat, még akkor is távoli vidékekre hurcolják, hogy ott nedves mocsarakat vagy művelhetetlen hegyoldalakat kapjon földek címén.”⁴ Nem csak a föld elhelyezkedése és minősége válhatott ki elégedetlenséget, hanem a telepítés mikéntje is. Ugyancsak Tacitus tudósít arról, hogy Nero uralkodása idején

„az öreg katonák, akiket Tarentumba és Antiumba osztottak be, mégsem segítettek az elnéptelenedő helységeken, mert a többség szerteszéledt azokba a tartományokba, amelyekben szolgálatukat letöltötték; nem szoktak hozzá sem a házasság vállalásához, sem gyermekek neveléséhez, így utódok nélkül, árván hagyták házaikat. Mert nem egész legiókat telepítettek le

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Hyginus 88,10-16C. Vö. Fehér – Kovács 2004, 57; Campbell 2000, 365; Moatti 1993, 33-34.

³ Vö. Takács 2014, 11-20. A földfoglalásokhoz, zavaros viszonyokhoz a forrásokat ld. Havas 1973, 755-756.

⁴ Tac. Ann. 1.17. (Borzsák István ford.): *ac si quis tot casus vita superaverit, trahi adhuc diversas in terras ubi per nomen agrorum uligines paludum vel inculta montium accipiant.*

tribunusaikkal és centurióikkal és kinek-kinek az egységébe tartozó katonákkal - mint hajdanában -, hogy egyetértéssel és szeretettel községet alkossanak, hanem különböző egységekből, vezető nélkül, egymásnak ismeretlenül, kölcsönös megértés híján, szinte más emberfajtából hirtelen seregletek össze, inkább tömeg, mint telepés község.”⁵

Az elégedetlenség, a földmérők munkájára vagy a földosztásra adott társadalmi reakció többféle lehetett. Az érintettek fordulhattak a humor vagy gúny fegyveréhez, ami e konkrét vonatkozásban több évszázados előképre vezethető vissza. Aristophanés szerepelteti Kr.e. 414-ben előadott *Madarak* című komédiájában a beszédes nevű Metónt, aki földmérő, s ezekkel a szavakkal mutatkozik be: „felmérni jöttem néktek a leget / S dülőkre osztani.”⁶ A levegőben épített városba azonban nem csak Metón érkezik, hogy szolgálatait felajánlja, hanem jóslatfejtő, törvényíró és poéta is. Mindannyian szélhámosok vagy hivatásuk elvtelen művelői, ahogy kiderül ez Metón szavaiból is: „S megmérem az egyenes ruddal, hogy a / Kör négyszegű legyen ...”⁷ Mintegy ötszáz évvel később a satíraíró Iuvenalis hasonló jelenséget ír le a Rómba özönlő, a megélhetést számtalan módon kereső keletiek kapcsán: „Egy fickó miközénk valamennyit hozza magában: / grammatikus, szónok, mérnök, festő, csodadoktor, / kenni tudó, mágus, légtornász, jóspap – akármit / ért éhes görögünk! Kívánd, s felröppen az égbe!”⁸ A magyar fordításban szereplő mérnök szó az eredeti szövegben: *geometres*, ami – bizonyos óvatosság mellett – földmérőnek is értelmezhető.⁹

A két szöveg közötti kapcsolat a iuvenalisi „felröppen az égbe” fordulat révén valószínűsíthető, de ebből még nem következik szükségszerűen, hogy a római satíraíró korában nem létezett a kifigurázott társadalmi jelenség. Mindazonáltal mindkét szöveg fikció, műfajából következően pedig általánosító. Vannak azonban konkrét adataink is arra, hogy a társadalom valóban a gúny fegyveréhez fordul a földosztások kapcsán. Cicero, aki mindig nagy figyelmet szentelt a földkérdésnek,¹⁰ Caesar párthívét L. Decidius Saxát a *peritus metator et callidus decempeda* ironikus kifejezésekkel ócsárolja.¹¹ Saxa és Cafo, Antonius másik párthíve a korabeli, az *ager Campanus* érintő földosztásokban játszottak szerepet, amelyhez Decidius Saxa minden bizonnyal szakértelemmel is bírt.¹² Cicero, akit egyaránt irritált Saxa személye és a földosztások ténye, minden szónoki tehetsége ellenére ekkor már keveset tehetett a caesari-antoniusi földosztások ellen.

A gúnyolódás aligha oldotta meg a földhasználók reális gondjait, amelyek a földosztásból származtak. A földmérési szakírók tankönyvszerű értekezéseikben legfeljebb elvétve rögzítik

⁵ Tac. *Ann.* 14.27. (Borzsák István ford.): *veterani Tarentum et Antium adscripti non tamen infrequentiae locorum subvenere, dilapsis pluribus in provincias, in quibus stipendia expleverant; neque coniugiis suscipiendis neque alendis liberis sueti orbas sine posteris domos relinquebant. non enim, ut olim, universae legiones deducebantur cum tribunis et centurionibus et sui cuiusque ordinis militibus, ut consensu et caritate rem publicam efficerent, sed ignoti inter se, diversis manipulis, sine rectore, sine adfectibus mutuis, quasi ex alio genere mortalium repente in unum collecti, numerus magis quam colonia.* Vö. Moatti 1993, 14. Keppie 1984, 81-91.

⁶ Aristoph. *Madarak* 995-996. (Arany János fordítása)

⁷ Aristoph. *Madarak* 1004-1005 (Arany János fordítása). Az idézett részlet a kor filozófiai vitáinak fényében is interpretálható, vö. Kerferd 2003, 52-53.

⁸ Iuv. *Sat.* 3.75-78. (Muraközy Gyula fordítása):

⁹ *Geometres*: Bódócs 2008, 87-92; Takács 2014, 7-9.

¹⁰ Takács 2013; Havas 2002.

¹¹ Cic. *Phil.* 14.4.10.

¹² Cic. *Phil.* 8.9.26; 10.10.22; 13.13.27. Vö. Syme 1937, 127-137; Dilke 1971, 37; Maróti 2007, 254-256.

a társadalmi reakciókat, a földhöz juttatottak panaszait. Néhány utalásuk mégis árulkodó. Agennius Urbicus tudósít arról, hogy a folyók mellett végrehajtott földosztásoknál nem veszik figyelembe a folyó szélességét, ami a térképen csak egy vonalként jelenik meg. A folyó mellett parcellához jutók területébe így értelemszerűen beleszámították a folyó által elfoglalt területet is. Ezáltal az érintett birtokosok parcellái kisebb méretűek lettek.¹³ A szakíró ezt a rendelkezésre álló földmennyiség szűkös voltával, valamint a víz közelségének előnyeivel magyarázza. A szöveg folytatásában azonban kiderül, hogy a földhasználók nem mindig fogadták örömmel a folyó közelségét. Augusta Emerita *territorium*án a földosztás a külső határoktól a terület központja felé haladt, ahogy azt a szakírók amúgy javasolták. Az Ana folyó (ma: Guadiana) melléke így kimaradt a juttatásból, s ezt a területet a lakosság használatba vette (*subsiciva* formájában). Az ilyen maradványföldek visszakövetelésekor a birtokosoknak meg kellett váltani az elfoglalt területet, amibe azonban beletartozott a földmérési térképen a folyó medre is. A birtokosok a helytartóhoz fordultak, hogy a folyó szélességét állapítsák meg, majd ezt vonják le a visszaváltandó terület méretéből, ugyanis méltánytalannak gondolták, hogy a folyó által elfoglalt területet vegyék meg termőföld gyanánt. Kérésük meghallgatásra talált.¹⁴

Augusta Emerita (a mai Mérida) máshol is előfordul a földmérési szakírók írásaiban.¹⁵ Ennek oka a földosztás különleges volta. A város neve tulajdonképpen alapítása történetének foglalatát adja. A települést az első császár, Augustus létesítette kiérdemesült katonái (*emeriti*) számára, akik részt vettek a cantabriai háborúban. A telepések magját a háborúban szolgáló két *legio* veteránjai alkották, de úgy tűnik a lakosság helyi elemekkel is kiegészült. A földmérőknél is említett földbőség mellett talán éppen Augustus személyes jelenléte és a katonák jutalmazásának szándéka volt az oka, hogy a felmérésnél a parcellák jóval meghaladták a szokásos méretet. Augusta Emerita területén 400 *iugerum*os centuriákat mértek ki a földmérők. A város *territorium*án jó néhány kisebb település és telep is létezett.¹⁶

A földmérés során felmerülő problémát (itt: a folyó szélességének kérdését) könnyen lehetne ebből a különleges helyzetből magyarázni. Problémákat azonban máshol is regisztráltak a földmérési szakírók. Földmérési és parcellázási rendszerüket (*centuriatio* vagy *limitatio*) ugyan tökéletesnek gondolták, sőt az világrend leképezésének tartották,¹⁷ mégis tudatában voltak annak, hogy a párhuzamos és egymást derékszögben metsző tengelyekre, négyzet alakú egységekre (*centuria*) épülő merev rendszer nem mindig felel meg a terepadottságoknak.¹⁸ Két út kínálkozott előttük: vagy a tájelemeket próbálják a rendszerhez igazítani, vagy a rendszert az adott terepviszonyokhoz. Első pillantásra az utóbbi lehetőség tűnik alkalmazhatóbbnak, mégis van adatunk arra, hogy az előbbi is kivitelezhető volt. Savaria (Szombathely) térségében a Gyöngyös, a Pinka és az Arany-patak folyásiránya bizonyos szakaszokon nem az adott területre jellemző lejtésirányú. A patakok több szakaszon, néha 1 km hosszan is, a

¹³ Agennius Urbicus 40,10-16C.

¹⁴ Agennius Urbicus 40, 20-30C. Vö. Campbell 2012, 80.

¹⁵ Frontinus 8,1-2C. Hyginus Gromaticus 136, 30C.

¹⁶ Edmondson 2011, 32-35; Campbell 2012, 171; Takács 2014, 49-50. Gvozdeva 1991, 19 felveti annak lehetőségét, hogy a szokatlanul nagy centuriák egy rómaiak előtti földhasználat nyomai. A *territorium*ról és a környékbeli *centuriatio*ról vö. Gérard Chouquer: <http://www.formesdufoncier.org/pdfs/Emerita%20Augusta.pdf>

– megtekintve 2017. január 28.

¹⁷ Hyginus Gromaticus 134, 4C.

¹⁸ Részletesen l. Takács 2012.

centuria határokkal megegyező irányokba folynak. A *centuria* határok irányítottságát követő mederszakaszok mesterségesek, vagyis a rómaiak hozták létre őket. Az akkori árkok, csatornák mára a patakok természetes medrévé váltak, így mutatva a *centuriatio* tájformáló hatásának nyomait.¹⁹

Arra a lehetőségre (vagy kényszerre), hogy a *centuriatio* idomuljon a terephez, több példát lehetne felhozni, illusztrálásul azonban talán egy is elegendő. A centuriákat elválasztó tengelyek (*limites*) útként is szolgáltak, ezért meghatározott szélességgel bírtak.²⁰ A már idézett Agennius Urbicus írja le, hogy nehéz terepen olykor a mezsgyék futása olyan irányú, hogy nem tölthetik be az út funkcióját. Amennyiben a birtokosnak mégis érdeke, hogy megközelítse az adott helyet, akkor az út nyomvonalát megváltoztatják (*iter commutant*), s így az eltér a *centuriatio* hálójától.²¹ A táj sajátosságai és a gazdasági kényszer együtthatása folytán a földmérők és földhasználók eltérnek a *centuriatio* eszményi megvalósításától.

Más esetekben a birtokosok a *centuriatio* hálójának kialakítása után maguk hajtottak végre korrekciókat a határhasználatban. Hyginus Gromaticus a Liris folyó (ma: Garigliano) két partján végrehajtott földmérés kapcsán megjegyzi, hogy a folyótól Róma felé eső területén, jóllehet megvolt a felmérés és a határjelölő kövek kihelyezése, a birtokosok mégis a saját céljaiknak megfelelő határokat alakítottak ki csere révén (*opportunarum finium commutatione*). A földet annak ellenére, hogy állnak a *terminusok*, mégis *ager arcifinius*ként használják,²² vagyis a területen a tényleges parcellahatárokat természetes és mesterséges elemek (fák, patakok, kőrakások, árkok stb.) jelzik.

A kérdéses terület Minturnae városához tartozott, és Campbell a várostól nyugatra lokalizálja. A város területét többször és többféleképpen mérték fel, amint Hyginus Gromaticus is leírja. Ennek ellenére a *liber coloniarum* arról tudósít, hogy a terület egy része felméretlenül maradt (*in absoluto est relictum*).²³ A Kr.e. 295-ben stratégiai okból létesített római coloniát később újraalapították vagy megerősítették. A területen több földmérés nyomait mutatta ki a régészet. A termékeny földjeiről és kedvező fekvéséről ismert Campania határán található város, amely folyó és főút (a *Via Appia*) találkozásánál feküdt, érthető módon kedvelt célpontja volt a telepítéseknek.²⁴

A birtokosok motivációját Hyginus Gromaticus az *opportunarum* szóval sejteti. A többször végrehajtott földmérés és földosztás a maga derékszögeivel és párhuzamos egyeneseivel vélhetően ismételten keresztülmetszette a régtől fogva használt, a helyiek számára megszokott parcellahatárokat. Ezért utólag figyelmen kívül hagyták a földmérés tényét, és földcserével alakítottak ki a maguk számára optimális viszonyokat. Más szakírók egyértelműbben fogalmaznak.

A földhasználók nem csupán a Hyginus Gromaticus által például felhozott Minturnae területén korrigálták csere útján a *centuriatio* „hibáit”. Egy másik szakíró, Siculus Flaccus is beszámol hasonlóról. Megállapítja, hogy a centuriált földeken is gyakran előfordulnak olyan határjelölési módok, amelyek egyébként az ún. *ager occupatorius*ra jellemzőek. Ennek okát pedig abban látja, hogy adásvétel vagy csere útján megváltoznak a birtoklási viszonyok

¹⁹ Bődöcs – Kovács – Anderkó 2014, 323-329; Bődöcs 2013, 62; Bődöcs – Kovács 2011, 24.

²⁰ Az utak jelentőségéhez l. többek között: di Palma 1982, 866-868 és 872-873.

²¹ Agennius Urbicus 46, 12-15C.

²² Hyginus Gromaticus 142, 9-11C.

²³ Lib. Col. 184, 9-10C. Vö. még: Plin. *NH.* 3.59.

²⁴ Campbell 2012, 301-302; Campbell 2000, 387-389; Chouquer – Favory 1991, 97 és 101. Frier 1969.

(*quoniam emendo vendendoque aut cambiando mut<u>andoque similia finitionum genera inveniri possunt*).²⁵ A földhasználók ez esetben is változtatnak a *centuriatio* eredeti sémáján, felhagynak az ott alkalmazott határjelek alkalmazásával vagy figyelembe vételével, és maguk alakítják ki a terület birtoklási viszonyait.

Érdemes felfigyelni Siculus Flaccus szóhasználatára. Miközben a két Hyginus a *commutatione* és *commutatur* szavakat használja a csere aktusának jelölésére, Siculus Flaccus a *cambiando mut<u>andoque* fordulattal él. Brian Campbell kommentárjában bizonytalan-ságban hagyja az olvasót a *mut<u>andoque* szó szerepét illetően. A kéziratokban a *mutando* forma szerepel, ami így glosszának tekinthető. Az *emendatio* Thulintól származik, aki feleslegesnek vélve a két egyforma jelentésű szót, inkább javította a szöveget. A *mutuari* ige (kölc-sönöz, kölcsönvesz, kölcsönad) arra utalna, hogy a szóban forgó földterület azért cserélt gazdát, mert valamilyen kölcsönügylet biztosító volt.²⁶ A kérdés – véleményünk szerint – nagy biztonsággal eldönthető. A *cambio* ige²⁷ ritka szó az ókori szerzőknél, leginkább grammatikusok használják. Siculus Flaccuson kívül csupán Apuleiusnál fordul még elő: *Ego adeo servosne tu habeas ad agrum colendum an ipse mutuiarias operas cum vicinis tuis cambies, neque scio neque laboro*.²⁸ Így akár az is elképzelhető lenne, hogy a szövegek másolói számára szükségesnek tűnt a jelentés megvilágítása egy rokon értelmű kifejezéssel (*mutando*), ami glosszaként talált utat a szövegbe. Gyengíti ezt a lehetőséget, hogy a *cambio* ige kiterjedt újlatin továbbéléssel rendelkezik, ráadásul az 5. század végén vagy a 6. század elején keletkezett és később többször átdolgozott *lex Salica* is használja (37 és 47) szerzési jogcímként az *emo* ige párjaként. A kora-középkori másolók előtt tehát ismert lehetett a *cambio* jelentése. Siculus Flaccus használhatta volna azokat a szavakat, amelyeket szerzőtársai. Bár ugyanarra a való-ságelemre utalt, mégis más szavakkal kísérletezett.²⁹ Ennek oka nem feltétlenül az írói *varietas* lehetett. A *commutare* más kontextusban is előfordul a szakíróknál, s ez utóbbi haszná-lata *terminus technicus*nak tekinthető. A földcsere egy sajátos változatáról van szó, amit rögzítettek a kataszteri térképen a *commutatum pro suo* fordulattal. Ezzel Siculus Flaccus is tisztában volt,³⁰ talán ezért választott másik igét a csere előbbi fajtájának megnevezésére. Az új szó alkalmazása miatt fellépő bizonytalanság vagy éppen a *cambio* ritka volta késztethette őt magát arra, hogy szinonimával éljen, beillesztve a szövegbe a *mutando* alakot. Thulin javítá-sa szükségtelen, vélhetően maga a szerző próbálkozott azzal, hogy más szóval helyettesítse a *commutare*, *commutatio* szavakat.

A *cambio* ige választásának egyik oka talán az lehetett, hogy a *commutare* és származékai nem csupán a fenti jelentésben fordulnak elő a földmérési szakíróknál. Az előbbi példák sze-rint a földhasználók a *centuriatio* rendszerének kialakítása és a földosztás után maguk között a saját céljaiknak, lehetőségeiknek megfelelően átalakították a határhasználatot, megváltoztatva eközben a határok és mezsgyék vonalát. A *commutare* igét – mint utaltunk rá – egy másik aktus jelzésére is használták a szakírók. Hyginus leírja, hogy a földmérő által felmért területen

²⁵ Siculus Flaccus 118,3-6C. Néhány sorral később, amikor a szakíró rekapitulálja a korábban mondottakat, már nem említi a csere lehetőségét, csupán az *emendo vendendoque* fordulatot használja (Siculus Flaccus, 120, 15C).

²⁶ Campbell 2000, 376.

²⁷ TLL 3, 200. s.v. *cambio*.

²⁸ Apul. *apol.* 17.: „Én bizony még azt sem tudom, de nem is törődöm vele, tartasz-e rabszolgákat földjeid meg-munkálásra, vagy pedig szomszédaiddal kalákában magad műveled.” (Détshy Mihály ford.)

²⁹ Törekvése – ha feltevésünk helyes – nem járt sikerrel, vö. *CJ* 1.2.14.3. és Isid. *Etym.* 5.23 szóhasználatát.

³⁰ Siculus Flaccus 122,5-10C.

(*ager divisus et adsignatus*) földhöz juthatnak a veteránok vagy más személyek, a meghatározott mennyiséget a centuriák területén kapják meg (*per centurias certo modo*). Ugyanez igaz azokra is, akik eredeti vagy korábbi birtokosként kapnak földet, illetve cserélik a sajátjukra. (*redditi commutatique pro suis sunt*).³¹ Hyginus Gromaticus szerint ezeket a tényeket rögzíteni kell a kataszteri térképen (*forma*) a többi birtoklási jogcímmel együtt.³² Ugyanerről tud Siculus Flaccus is (122, 5-10C), aki a két Hyginushoz képest kicsit részletesebb leírást ad. Amikor bemutatja, milyen feliratokkal kell ellátni a kataszteri térképet, ő is tudósít egy *redditum commutatum pro suo* bejegyzésről. A másik két szakírótól eltérően, ő az okot is megadja. Előfordulhat, írja, hogy két személy különböző területeken birtokol földdarabokat. Azért, hogy összefüggő birtoktestet alakítsanak ki (*continuam possessionem haberent*), felértékelés után elcserélik a földdarabokat, s ez az állapot kerül rögzítésre az említett felirattal a kataszteri térképen.

Az előbbiek fényében kissé meglepő Hyginus szakmai önhittsége, amikor így ír: „Figyelemmel kell lenni arra, hogy semmi ahhoz hasonló ne merüljön fel, amit bizonyos vidékeken tapasztalhatunk, hogy kisebb földdarabok mások földjének közepén helyezkednek el. Ez nem történhet meg a felmért és kiosztott földön, ugyanis ott összefüggő birtoktesteket juttatnak és osztanak ki; ha mégis megesne ilyen, egyik földdarabot egy másikra cserélve érik el, hogy összefüggő birtoktest jöjjön létre. Így tulajdonképpen, ahogy említettem, felmért földön ilyen nem fordulhat elő.”³³ Jóllehet a szakíró e rövid részleten belül kétszer is tagadja azt a lehetőséget, hogy a földosztás során valaki úgy jusson földhöz, hogy birtoka több tagban helyezkedjen el, esetleg más földje fogja azt közre, mégis tudósít arról, mi a teendő ilyen esetben. Cserével kell kialakítani az összefüggő birtoktestet (*commutatur locus pro loco, ut continua sit possessio*).³⁴

Az eddig szemlézett források alapján az a kép rajzolódhat ki, hogy a *centuriatio* során keletkeztek olyan földhasználati problémák, amelyeket az érintett birtokosok megpróbáltak megoldani. Olykor maguk a saját belátásuk szerint, olykor a földmérők közreműködésével. Mindkettő a földmérési és –osztási rendszer tökéletlenségére vet fényt, szemben a szakírók által sugallt általános és némileg idealizáló képpel. A különbséget abban láthatjuk, hogy az előbbi példákban a földhasználók maguk korrigálták utólag a mezsgyéket, az utóbbi esetekben pedig egyfajta hivatalos eljárás során próbálták orvosolni a rendszer hibáit. Nem véletlen, hogy Siculus Flaccus szóhasználatában is megkülönböztette a két eljárást, Hyginus pedig, aki a második lehetőség ismertetésekor hivatása presztízsét védi, amikor az imént idézett szövegrészben nem fogalmazza meg egyértelműen, miféle cseréről is van szó.

A problémák abból fakadtak, hogy a telepítéseket gyakran már lakott körzetekben hajtották végre, ahonnan nem űzték el a korábbi birtokosokat. A *centuriatio* hálójának kialakítása viszont átrajzolta a földbirtokaik korábbi határait, ennek megfelelően meg kellett oldani az ő földjeik kérdését. Erre alakíthatták ki a földmérők a *commutatum pro suo* eljárást és megnevezést, aminek révén a korábbi birtokosok földjeit beilleszthették a *centuriatio* négyzetrácsos rendszerébe. Azt, hogy a *commutatum pro suo* megjelölés mögött hivatalos eljárást sejtünk,

³¹ Hyginus 84, 19-22C.

³² Hyg. Grom. 158, 26-28C.

³³ Hyginus 96, 7-10C.

³⁴ Hyginus a *locus pro loco*, Siculus Flaccus 122, 7C a *modum pro modo* fordulatot használja. A különbségek felvázolására itt nincs mód, ehhez vö. Weber 2008, 51-55; Knütel 1992, 306.

megerősíti egy magyarázat nélkül maradt kitétel a földmérési szakírók corpusában szereplő ún. *nomina agrorum* cím alatt, ahol ezt olvashatjuk: *ager commutatus ex beneficio Augusti* (242,31C).

Alföldy Géza egy 1958-ban Ephesosban talált felirat alapján kitért a *beneficium* értelmezésére, ugyanis a felirat első szava, legalábbis Alföldy kiegészítésében a *beneficio* volt. Az ephesosi Artemis-szentély a császár jóvoltából (*beneficio*) megkapott bizonyos földeket, s ennek jövedelmét kövezett utak kivitelezésére fordították.³⁵ Alföldy úgy véli, hogy a *beneficium* alapján a császár további jogi kötelezettség nélkül, ingyenesen átengedte valamely földdarab használati jogát a kedvezményezettnek. Ennek alátámasztására további példákat is hoz,³⁶ megemlítve ezek között az *ager commutatus ex beneficio Augusti* kategóriáját is. Többi példái (CIL 10, 8038. AE 1909, 158) az általa adott *beneficium* fogalommal összhangban olyan eseteket írnak le, amikor egy közösség vagy magánszemélyek földjuttatásban részesülnek a császártól. Egyik feliraton sem esik szó arról, hogy bármiféle *commutatio* történt volna. Az *ager commutatus ex beneficio Augusti* egy olyan listában fordul elő, amely a földmérők munkái között hagyományozódott.³⁷ Összesen 19 földkategóriát említ, amelyek nem egységes szempont szerint kerültek a listába. Kimaradt például e felsorolásból a gyakorlati és jogi szempontból egyaránt kiemelkedő jelentőségű *ager occupatorius* vagy a köztársaság idején fontos *ager quaestorius*. Az összeállító személye és az általa követett kiválasztási elv nem deríthető ki, mindenesetre az *ager commutatus* felvétele a listába utalhat arra, hogy a földcsere jelensége nem lehetett ritka.³⁸ Az *ex beneficio Augusti* kiegészítés értelmét talán Hyginustól kaphatjuk meg, aki az előbbi részlet folytatásában azt írja, hogy az ilyen földekre vonatkozó szabályokat az állapítja meg, aki a telepítést végzi.³⁹ A telepítő elvileg és általában a császár volt, még akkor is, ha a gyakorlati megvalósítást természetesen nem személyesen hajtotta végre.⁴⁰ Ezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a földméréssel és a veteránok letelepítésével kedvezőtlenül érintett korábbi birtokosok a császár *beneficiuma* révén megtarthatták földjeiket, ha nem is korábbi földrajzi helyükön, hanem méret vagy felértékelés alapján végrehajtott megfelelő cserével. A *beneficium* tehát az állam által elismert aktussá emelte a földcsere, amit rögzítettek a kataszteri térképen a *commutatum pro suo* bejegyzés kíséretében.⁴¹ Más kérdés, hogy a csere bizonyos értelemben kényszerhelyzetben jött létre, amihez az eredeti birtokosok kénytelenek voltak alkalmazkodni. Arról már nem esik szó a szakíróknál, hogyan alakult ezt követően a határhasználat rendje.

A *centuriatio* a maga egyenes vonalaival és feliratos határköveivel elvileg jó átlátható tájképet eredményezett. A felmérést kataszteri térképeken rögzítették, a példányokat archiválták, vagyis a földmérők tevékenysége valamiféle jogbiztonságot teremtett. Mi motiválta mégis a földhasználókat arra, hogy megbolygassák a *centuriatio* hálóját? A fentiekben idézett részletekből és más szövegekből lehet erre következtetni. Hyginus Gromaticus a Minturnae környé-

³⁵ Alföldy 1991, 157-159.

³⁶ Alföldy 1991, 160-161.

³⁷ *Nomina agrorum* 242, 12-31C. A korábbi kiadások ezt és a többi listát a Lib. Col. részének tekintették, még Alföldy is így hivatkozik rá. Vö. Campbell 2000, 443-444.

³⁸ Nem véve tekintetbe persze a szöveg hagyományozódásából fakadó bizonytalanságokat, amelyek korlátozzák e megállapítás érvényességét.

³⁹ Hyginus 84, 22-23C: *hi agri leges accipiunt ab his qui veteranos deducunt*.

⁴⁰ Vö. ILS 2460; CIL 9, 4689.

⁴¹ E kategória előzményei talán a Kr.e. 111-es agrártörvényig nyúlnak vissza: CIL 1², 585.

ki viszonyokat ismertette az *opportunarum* szót használja a csere révén létrejött határjelölés jellemzésére,⁴² közelebbi információt azonban nem nyújt. Annyi valószínű, hogy a határjelölés és határhasználat a birtokosok számára kényelmesebbé, világosabbá vált. Siculus Flaccus (118C) pedig annyit ír, hogy cserék és adásvételek révén az *ager occupatorius*ra jellemző határjelölési módok alakultak ki. Ezek közé tartoztak a körakások, utak, fasorok, patakok, árkok stb. Úgy tűnik, a földhasználók előnyben részesítették a saját maguk által kialakított vagy a természet által létrehozott elemeket; inkább azokhoz viszonyítottak, semmint a földmérők által kihelyezett – adott esetben érthetetlen jeleket és rövidítéseket tartalmazó – határkövekhez. Hyginus egyik részlete megerősíti ezt. Személyes tapasztalatára hivatkozva leírja, hogy a Vespasianus idején a Samniumban felmért és kiosztott földeket a gazdáik adják – veszik mégpedig úgy, hogy a földbirtokuk határát út, folyó vagy más hasonló jelezze. Ez olyan fontos szempont volt számukra, hogy az ügylet tárgyát képező területet sem valamilyen mértékegységgel határozták meg (*nec ... certum modum taxaverunt*), hanem a határjelölő elemek szerint.⁴³ A földet használó gazdák saját szempontjaik és érdekeik szerint eltértek a földmérési gyakorlattól, amely számukra idegen volt. Egyes modern szerzők némileg jogosan minősítik a *centuriatio* kialakítását egyenesen *geographical violence*-nek.⁴⁴

Számításba vehető még az a kérdés, vajon a használt tájban a határkövek kellően láthatóak voltak-e. A mezőgazdasági területeken gyakorlatilag lehetetlen régészeti módszerekkel választ adni e kérdésre. Róma városa esetében viszont vannak számszerű adataink. A város szakrális határvonalát (*pomerium*) a császárkorban nagyméretű feliratos kövekkel (*cippi*) jelelték meg, amelyek közül többet megtaláltak. A kutatás jelen állása szerint két *cippus* nagyjából 71 méter távolságban állt egymástól, ami megfeleltethető egy *iugerum*nyi terület egyik oldalának, 240 római lábnak.⁴⁵ Az egymás után sorakozó kövek (vagyis a határvonal) így nem vizualizálódtak, a szomszédos köveket nem lehetett látni. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult, hogy sűrűn beépített városi környezetben helyezték el őket. A *centuriatio* során egy-egy *centuria* oldalszélessége 700-710 méter volt; a *centuria* négy sarkán felállított határkövek így jelentősen nagyobb távolságban álltak egymástól. Vizualizálásukat a távolságon túl a terep egyenetlenségei, természetes és mesterséges tájjelemek egyaránt akadályozhatták, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a földhasználók láthatóbb és kényelmesebb viszonyítási pontokat kerestek.

Önmagában a *centuriatio* erőszakolt vagy idegennek érzett volta még nem ad magyarázatot a társadalmi reakcióra. Más motivációra is gondolhatunk a földhasználók körében. Ilyen lehetett az, hogy összefüggő birtoktestek kialakítására törekedtek. Ez a törekvésük – mint láttuk – találkozott a földmérők elvárásaival is, s a két igény a *commutatum pro suo* eljárásában és térképi rögzítésében artikulálódott. A földmérési szakírók írásain kívül is találunk olyan adatokat, amelyek alátámasztják, hogy a földhasználók körében létezett ilyen motiváció. Cicero a Rullus-féle földtörvény-tervezet ellen mondott harmadik beszédében azzal vádolja az előterjesztőt, hogy apósa több telket összefüggő birtokká egyesített azzal, hogy szomszédjait a *proscriptio* révén elűzte (*angulo conformando ex multis praediis unam fundi regionem*

⁴² Hyg. Grom. 142, 10C.

⁴³ Hyginus 96, 29-35C.

⁴⁴ Cuomo 2000, 190; Spencer 2010, 36.

⁴⁵ Mignone 2016, 429 és 440.

normamque perfecerit.)⁴⁶ Hasonló szempont érvényesítésével találkozhatunk Cicero másik beszédében, amelyet M. Tullius érdekében mondott, aki a szomszédja P. Fabius jogtalan támadásaival szemben lépett fel. Fabius megvásárolván egy szomszédos földbirtokot, Tullius földjéből akarta kikerekíteni újonnan szerzett területét. A beszéd a tényállás leírásánál töredékes, de az alkalmazott kifejezések (*cui fundo erat adfinis; calamitate vicinorum; ad fundum eius convenire*) arra utalnak, hogy Fabius is egy saját földjével egybefüggő területet (*centuria, quae Populiana nominatur*) akart megszerezni.⁴⁷ Caecina érdekében előadott, Kr.e. 69-re datálható védőbeszédében Cicero leírja, hogy a vádlott néhai feleségének első férje megvett egy felesége telkével összefüggő területet (*huic fundo uxoris continentia quaedam praedia atque adiuncta mercatur*). Az első férj, Fulcinius halála után a feleség, Caesennia árverésen megszerzi ezt a telket (*fundum illum Fulcinianum, qui fundo eius antiquo continens esset*), aminek a beszédben vázolt kontextus alapján az egyik oka a saját telke és a Fulcinius-féle telek egybefüggő volta.⁴⁸ Egybefüggő földbirtokok létéről a földmérési szakírók is tudósítanak.⁴⁹

A mediterrán éghajlat sajátosságai miatt a mezőgazdasági termelés számtalan kockázatot rejtett magában, emiatt a szakirodalomban elterjedt nézetté vált, hogy a gazdasági szereplők egyik fő motivációja e kockázat elkerülése vagy minimalizálása volt. A kockázat csökkentésének egyik eszköze a szórt birtoktestek gyakorlata. Ennek a szerteágazó gazdaságtörténeti problémának még rövid ismertetésére sem elégségesek jelen tanulmány keretei.⁵⁰ A fentiek alapján azonban úgy tűnik, hogy a kockázat csökkentése inkább a nagybirtokosok esetében történhetett szórt birtoktestekkel. A kis- és középbirtokos rétegek körében azonban volt rá igény, hogy a rendelkezésükre álló földterület egy tagban feküdjön. A kockázat kiküszöbölésére más módon, pl. polikultúrással törekedtek. Azon túlmenően, hogy a földmérési szakíróknál található adatok alapján árnyalhatók azok a nézetek, amely a kockázat elkerülés eszközeit mutatják be, megállapítható, hogy a földmérésben érintett birtokosok, ha volt lehetőség, módosították a *centuriatio* által kijelölt határokat. Elégedetlenségüket nem a kritika vagy gúny írásbeli megfogalmazásával fejezték ki, hanem cselekvőleg: megváltoztatták és megjelölték a parcellák határát. A római földmérés ebből következően nem egy statikus rendszer volt, hanem dinamikusan változó.

⁴⁶ Cic. *leg. agr.* 3.4.14. Vö. Behrends 1992, 208.

⁴⁷ Cic. *pro Tull.* 14-16.

⁴⁸ Cic. *pro Caec.* 11 és 15.

⁴⁹ Hyginus 96, 11-15C. Vö. Vera 1995, 335.

⁵⁰ Az érintettek már az antikvitásban latolgatták a birtokegyesítés előnyeit-hátrányait: Plin. *ep.* 3.19. Vö. Horden – Purcell 2000, 231 skk.; Kehoe 1989, 555 skk.; Vera 1995, 336-340.

BIBLIOGRÁFIA

Abbott – Johnson 1926 = Abbott, F. F. – Johnson, A. Ch.: *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton

Albiach Descals et al. 2006 = Albiach Descals, R. – Úbeda Gallego, A. – Garcia Prósper, E.: El procesado del lino en la villa romana de Cornelius. Primeravaloración. In: Morel, J-P. (ed.): *The archaeology of crop fields and gardens. Proceedings of the 1st Conference on Crop Fields and Gardens Archaeology, Barcelona (Spain), 1-3 June 2006*. Edipuglia, Bari, 75-86.

Alcock 1993 = Alcock, S. E.: *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge 1993.

Aldrete 2004 = Aldrete, Gregory S.: *Daily Life in the Roman the City : Rome, Pompeii and Ostia*. Greenwood Press, Wesport.

Alföldi 1931 = Alföldi, A.: *Siscia. Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Römermünzen. Heft I.: Die Prägungen des Gallienus*. Budapest.

Alföldi 1939 = Alföldi, A.: *Sisicia. Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Römischen Kaisermünzen. Heft V: Verzeichnis der Antoniniane des Kaisers Probus. Sonderabdruck aus dem XXXVI-XXXVII Jahrgang (1937-1938) der Zeitschrift „Numismatik und Koinzidenz“*. Budapest.

Alföldy 1991 = Alföldy, G.: Epigraphische Notizen aus Kleinasien I. Ein Beneficium des Augustus in Ephesos. ZPE 87 (1991) 157-162.

Alföldy 1996 = Alföldy, G.: *Római társadalomtörténet*. Budapest.

Alvar 2008 = Alvar, J.: *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*. Leiden – Boston.

Álvarez Martínez 1988 = Álvarez Martínez, José María: Algunas observaciones sobre el territorium emeritense. In: *Homenaje a Samuel de los Santos*. Instituto de Estudios Albacetenses Don Juan Manuel, Murcia, 185-192.

Aristeidés 2002 = Aristeidés, Aelius: *Róma magasztalása*. Fordítás és kísérő tanulmányok: Szilávik Gábor. A KGRE Ókortörténeti Tanszékének Kiadványai II. KGRE, Budapest.

Bácskai 2006 = Bácskai, Vera: Várostartörténet. In: Bódy Zsombor, Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest, 245-259.

Baker 1991 = Baker, P.: *Cos et Calymna 205-200 a.C. Esprit civique et défense nationale*. Québec.

Baker 2001 = Baker, B.: Remarques sur la défense à Cos à l'époque hellénistique, *REA* 103, 183-195.

Balty 1981 = Balty, J. Ch.: Antiocheia. In: Ackermann, H. Chr. – Gisler, J.-R. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), I.* Zürich – München, 840-851.

Barabási 2006 = Barabási, Albert-László: A hálózatok tudománya: a társadalomtól a webig. *Magyar Tudomány* 11. <http://www.matud.iif.hu/06nov/03.html>

Barabási 2008 = Barabási, Albert-László: *Behálózva*. Helikon Kiadó.

Barabási – Albert 1999 = Barabási, Albert-László – Albert, Réka: Emergence of Scaling in Random Networks. *Science* 286, 509-512.

Barrow 1928 = Barrow, R. H.: *Slavery in the Roman Empire*. Methuen & Co., London.

Behrends 1992 = Behrends, O.: Bodenhoheit und privates Bodeneigentum im Grenzwesen Roms. In: Behrends, O. – Capogrossi Colognesi, L. (hrsg.): *Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 192-283.

Bernhart 1926 = Bernhart, M.: *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*. Halle.

Bertrand 1987 = Bertrand, J. M.: Le statut du territoire attribué dans le monde grec des Romains. In: Edmond Frézouls (éd.): *Sociétés urbaines, sociétés rurales dans l'Asie Mineure et la Syrie hellénistiques et romaines, Actes du colloque organisé à Strasbourg (novembre 1985)*. Travaux et contributions de l'Institut de l'Histoire romaine IV. Strasbourg: Université de Strasbourg, 95-106.

Birley 1999a = Birley, A. R.: *Hadrian. The Restless Emperor*. London.

Birley 1999b = Birley, A. R.: *Septimius Severus. The African Emperor*. London – New York.

BMC III = Mattingly 1936 (reprint 1976) = Mattingly, H.: *Coins of the Roman Empire in the British Museum (BMC), vol. 3. Nerva to Hadrian*. London.

BMC IV = Mattingly 1940 (reprint 1976) = Mattingly, H.: *Coins of the Roman Empire in the British Museum (BMC), vol. 4. Antoninus Pius to Commodus*. London.

BMC Greek (Alex.) = Poole 1892 = Poole, R. S.: *Catalogue of the coins of Alexandria and the Nomes*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London.

BMC Greek (Central Greece) = Head 1884 = Head, B. V.: *Catalogue of Greek coins. Central Greece (Locris, Phocis, Boeotia and Euboea)*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London.

BMC Greek (Ionia) = Head 1892 = Head, B. V.: *Catalogue of the Greek coins of Ionia*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London.

BMC Greek (Pontus) = Wroth 1889 = Wroth, W.: *Catalogue of Greek coins: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the kingdom of Bosporus*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London.

Bosworth 1986 = Bosworth, A. B.: Alexander the Great and the Decline of Macedon. *JHS* 106, 1-12.

Bödöcs András Budapest, ELTE BTK, 2008 (Ph.D. disszertáció kézirat)

Bödöcs – Kovács 2011 = Bödöcs András – Kovács Gábor: A római kori birtokrendszer kialakítása és tájformáló hatása Pannoniában. *Geodézia és Kartográfia* 63, 20-25.

Bödöcs 2013 = Bödöcs, A.: Borders. The Problems of the Aerial Archaeological Research of a Roman limitatio in Pannonia. In: Czajlik, Z. – Bödöcs, A. (edd.): *Aerial Archaeology and Remote Sensing from the Baltic to the Adriatic*. Institute of Archaeological Sciences – ELTE, Budapest, 59-66.

Bödöcs – Kovács – Anderkó 2014 = Bödöcs András, Kovács, Anderkó: The impact of the Roman agriculture on the territory of Savaria. In: Bartus, D. (ed.): *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*. Ser. 3. No. 2. Institute of Archaeological Science – ELTE, Budapest, 321-332.

Bricault – Versluys 2014 = Bricault, L. – Versluys, M. J.: Isis and Empires. In: Bricault, L. – Versluys, M. J. (eds.): *Power, Politics and the Cults of Isis. Proceedings of the Vth International Conference of Isis Studies, Boulogne-sur-Mer, October 13-15, 2011 (organised in cooperation with Jean-Louis Podvin)*. Leiden – Boston, 3-35.

Brósz 1964 = Brósz Róbert: *Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. (A római polgárok rétegződése)*. Budapest.

Brughmans 2013 = Brughmans, Tom: Thinking Networks: A Review of Formal Network Methods in Archaeology. *Journal of Archaeology Method and Theory* 20, 623-662.

Bruun 2008 = Bruun, C.: La familia publica a Ostia antica. In: Maria Letizia Caldelli – Gian Luca Gregori – Silvia Orlandi (edd.): *Epigrafia 2006*. Vol. II. Edizioni Quasar di Severino Tognon, Roma, 537-556.

Buckland 1970 = Buckland, W.W.: *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*. Cambridge University Press, Cambridge.

Burckhardt 2004 = Burckhardt, L.: Die attische Ephebie in der hellenistischen Zeit. In: Kah, D. – Scholz, P. (szerk.): *Das hellenistische Gymnasium*. Frankfurt, 193-206.

Burnett 1987 = Burnett, A.: *Coinage in the Roman World*. London.

Burton 2000 = Burton, Graham P.: The resolution of territorial disputes in the provinces of the Roman Empire. *Chiron* 30, 195-215.

Butcher 2012 = Butcher, K.: Syria in the Roman Period, 64 BC–AD 260. In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 468-484.

Campbell 1996 = Campbell, Brian: Shaping the rural environment: surveyors in ancient Rome. *JRS* 86, 74-99.

Campbell 2000 = Campbell, Brian: *The Writings of the Roman Land Surveyors*. JRS Monographs 9. Society for the Promotion of Roman Studies, London.

Campbell 2012 = Campbell, Brian: *Rivers and the Power of Ancient Rome*. The University of North Carolina Press.

Canto 1989 = Canto, Alicia M.: Colonia Iulia Augusta Emerita: consideraciones entorno a su fundación y territorio. *Gerión* 7, 149-206.

Carreté – Keay – Millett 1995 = Carreté, Josep-Maria – Keay, Simon – Millett, Martin: *A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*. Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 15. Ann Arbor – Oxford.

Chaniotis 1996 = Chaniotis, A.: *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*. Stuttgart.

Chaniotis 2005 = Chaniotis, A.: *War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History*, Oxford – Malden.

Cherry 1998 = Cherry, David: *Frontier and Society in Roman North Africa*. Clarendon Press, Oxford.

Chouquer – Favory 1991 = Chouquer, G. – Favory, F.: *Lex paysages de l'antiquité. Terres et cadastres de l'Occident romain*. Editions Errance, Paris.

Chrimes 1949 = Chrimes, Kathreen Mary Tyler: *Ancient Sparta: A Re-examination of the Evidence*. Manchester University Press, Manchester.

Christol – Goudineau 1987-88 = Christol, Michel – Goudineau, Christian: Nîmes et les Volques Arécomiques au Ier siècle avant J.-C. *Gallia* 45, 87-103.

Corbier 1991 = Corbier, Mireille: Cité, territoire et fiscalité. In: *Epigrafia. Actes du colloque international d'épigraphie latine en mémoire de Attilio Degraffi pour le centenaire de sa naissance. Actes de colloque de Rome (27-28 mai 1988)*. Publications de l'École française de Rome 143. École Française de Rome, Rome, 629-665.

Corbier 1991 = Corbier, Mireille: City, territory and taxation. In: Rich, J. – Wallace-Hadrill, A. (eds.): *City and Country in the Ancient World*. Leicester and Nottingham Studies in Ancient Society 2. Routledge, London – New York, 211-239.

Cordero Ruiz 2010 = Cordero Ruiz, Tomás: Una nueva propuesta sobre los límites del ager emeritensis durante el Imperio Romano y la Antigüedad Tardía. *Zephyrus* 65, 149-165.

Cornell 1995 = Cornell, T. J.: *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000 to 264 BC)*. Routledge, London – New York.

- Cortés Bárcena 2002 = Cortés Bárcena, Carolina: Epigrafía y territorio en la Hispania romana: los termini públicos. *Anas* 15, 107-126.
- Crawford 1996 = Crawford, M. H. (ed.): *Roman Statutes I-II*. London.
- Crowther 1996 = Crowther, C. V.: I. Priene 8 and the History of Priene in the Early Hellenistic Period. *Chiron* 26, 195-250.
- Crowther 1999 = Crowther, C. V.: Decree of Chalkis for Judges from Kos. *Chiron* 29, 284-93.
- Cuomo 2000 = Cuomo, S.: Divide and Rule: Frontinus and Roman land-surveying. *Studies in History and Philosophy of Science* 31, 189-202.
- D'Amore 2007 = D'Amore, L.: Ginnasio e difesa civica nelle poleis d' Asia Minora, (IV-I sec. A. C.). *REA* 109, 147-173.
- Degrassi 1954 = Degrassi, Attilio: *Il Confine Nord-Orientale dell' Italia Romana*. Dissertationes Bernenses, ser. I. fasc. 6. A. Francke, Berne.
- De Ligt 2008 = De Ligt, Luuk: The Population of Cisalpine Gaul in the Time of Augustus. In: De Ligt, L. – Northwood, S. J. (eds.): *People, Land, and Politics. Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy, 300 BC – AD 14*. Brill, Leiden, 139–183.
- De Ligt 2012 = De Ligt, Luuk: *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC - AD 100*. Cambridge.
- di Filippo Balestrazzi 1997 = di Filippo Balestrazzi, E.: Roma. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), VIII*. Zürich – Düsseldorf, 1048-1068.
- Dilke 1971 = Dilke, O.A.W.: *The Roman Land Surveyors. An Introduction to the Agrimensores*. David & Charles, London.
- Diósdi 1959 = Diósdi György: A servus publicus. *Antik Tanulmányok* 6, 1–18.
- Diósdi 1973 = Diósdi Gy. (szerk.): *A római jog világa*. Budapest.
- di Palma 1982 = di Palma, Antonio: Le strade romane nelle dottrine giuridiche e gromatiche dell' eta del principato. *ANRW* II.14, 850-880.
- Domingo Gygax 2016 = Domingo Gygax, M.: *Benefaction and the Greek City. The Origins of Euergetism*. Cambridge.
- d'Ors 1953 = d'Ors, A.: *Epigrafía jurídica de España romana*. Madrid.
- Drinkwater 1987 = Drinkwater, J. F.: *The Gallic Empire: separatism and continuity in the north-western provinces of the Roman Empire A. D. 260–274*. Stuttgart.

Edmondson 2011 = Edmondson, Jonathan: A Tale of two Colonies: Augusta Emerita (Mérida) and Metellinum (Medellín). In: Sweetman, R. J. (ed.): *Roman Colonies in the First Century of their Foundation*. Oxbow, Oxford, 32-54.

Ehling 2008 = Ehling, K.: Das Münzwesen. In: John, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (hrsg): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin, 843-860.

Engels 1990 = Engels, Donald W.: *Roman Corinth: An Alternative Model for the Classical City*. University of Chicago Press, Chicago.

Erdkamp 2001 = Erdkamp, Paul: Beyond the Limits of the 'Consumer City'. A Model of the Urban and Rural Economy in the Roman World. *Historia* 50/3, 332-356.

Erdkamp 2005 = Erdkamp, Paul: *The Grain Market in the Roman Empire. A Social, Political and Economic Study*. Cambridge University Press, Cambridge.

Fear 1990 = Fear, A. T.: Cives Latini, servi publici and the Lex Irnitana. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 37. Liège, 149–166.

Fehér – Kovács 2004 = Fehér, B. – Kovács, P.: *Pannonia története Kr.u. 54 – 166 között*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest.

Finley 1973 = Finley, Moses I.: *The Ancient Economy*. Sather Classical Lectures 43. University of California Press, Berkeley–Los Angeles.

Finley 1985 = Finley, M. I.: *Odüsszeusz világa*. Budapest.

Fischer-Bossert 2012 = Fischer-Bossert, W.: The Coinage of Sicily. In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 142-156.

Fishwick D. 1987 = Fishwick, D. *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire. Vol. 1.1*. Leiden – New York – København – Köln.

Fishwick D. 2002 = Fishwick, D. *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire. Vol. III: Provincial Cult, Part I: Institution and Evolution*. Leiden – Boston – Köln.

Földi – Hamza 1999 = Földi, András – Hamza, Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest.

Földi – Hamza 2011 = Földi, András – Hamza, Gábor: *A római jog története és intézményei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Frier 1969 = Frier, B.W.: Points on the Topography of Minturnae. *Historia* 18, 510-512.

Fulford 1987 = Fulford, Michael: Economic Interdependence among Urban Communities of the Roman Mediterranean. *WA* 19/1, 58-75.

- Gauthier 1985 = Gauthier, Ph.: *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*. Paris 1985.
- Geary 2014 = Geary, P. J.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Budapest.
- Gladwell 2000 = Gladwell, Malcolm: *The Tipping Point*. New York.
- González 1986 = González, J.: The Lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal Law. *JRS* 76, 147-243.
- González Fernández 2011 = González Fernández, R.: El término *origo* en la epigrafía Latina. *Zephyrus* 68, 229-238.
- González Fernández – Molina Gómez 2011 = González Fernández, R. – Molina Gómez, J. A.: Precisiones a las menciones de *origo* con la fórmula *domo* + topónimo/gentilicio en la epigrafía romana de Hispania. *Emerita* 79, 1-29.
- Goodman 2006 = Goodman, Penelope: *The Roman City and Its Periphery: from Rome to Gaul*. Routledge, London.
- Gorges – Rodríguez Martín 2004 = Gorges, Jean-Gérard – Rodríguez Martín, Francisco Germán: Los territorios antiguos de Mérida. Un estudio del territorium emeritense y de sus áreas de influencia. In: Trinidad Nogales Basarrate (ed.): *Augusta Emerita: Territorios, Espacios, imágenes y gentes en Lusitania Romana*. Monografías emeritenses 8. Mérida, 93-128.
- Gorges 1993 = Gorges, Jean-Gérard: Nouvelle lecture du fragment de Forma d'un territoire voisin de Lacimurga. *MCV* 29/1, 7-23.
- Goudineau 1976 = Goudineau, Christian: Le statut de Nîmes et des Volques Arécomiques. *RAN* 9/1, 105-114.
- Göbl 2000 = Göbl, R.: *Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I. / Gallienus / Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus / Quietus (260/262)*. Moneta Imperii Romani (MIR) 36, 43, 44. Wien.
- Grüll 2015 = Grill Tibor: Trendek és súlypontok a római gazdaságtörténet fél évszázados kutatásában. In: Csabai Z. – Földi Zs. – Grill T. – Vár Á. (eds.): *Ökonómia és ökológia: Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Ókor–Történet–Írás 3. L'Harmattan – PTE BTK Ókortörténeti Tanszék, Pécs–Budapest, 177-190.
- Granovetter 1973 = Granovetter, Mark: The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology* 78/ 6, 1360-1380.
- Güney 2014 = Güney, Hale: The Economic Activities of Roman Nicomedia and Connectivity between the Propontic and the Pontic World. In: Cojocaru, V. – Coskun, A. – Dana, M. (szerk.): *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*. Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 605-624.

Gvozdeva 1991 = Gvozdeva, I. A.: The Land Cadastre of Augustus. *Graecolatina Pragensia* 13, 9-21.

Habicht 1979 = Habicht, Ch.: *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3. Jahrhundert v. Chr.* München.

Hahn 1975 = Hahn István: Temenos és szolgálati föld a homéroszi eposzokban. *Népi kultúra-népi társadalom* 8, 117-135.

Hahn 1975b = Hahn, I. (szerk.): *Róma istenei*. Budapest.

Havas 1973 = Havas László: *A római köztársaság válsága és a Catilina-mozgalom*. Kandidátusi értekezés, kézirat, Debrecen.

Havas 2002 = Havas László: La rogatio Servilia. In: *Corpus Rei Publicae. Studia Historico-Philologica Collecta*. Debrecen, 156-184.

Hekster 2002 = Hekster, O.: *Commodus. An Emperor at the Crossroads*. Amsterdam.

Hennig 1985 = Hennig, D.: Die Militärkataloge als Quelle zur Entwicklung der Einwohnerzahlen der boiotischen Städte im 3. und 2. Jahrhundert v. Chr. In: Roesch, P. – Arnoud, G. (szerk.): *La Béotie antique*. Paris, 333-342.

Heuchert 2005 = Heuchert, V.: The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography. In: Howgego, Chr. – Heuchert, V. – Burnett, A.: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford, 29-56.

Higbie 2003 = Higbie, Ch.: *The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past*. Oxford.

Hohenberg – HollenLees 1985 = Hohenberg, Paul M. – HollenLees, Lynn: *The Making of Urban Europe 1000-1950*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) – London.

Hopkins 1978 = Hopkins, Keith: *Conquerors and Slaves*. Cambridge University Press, Cambridge.

Horden – Purcell 2000 = Horden, P. – Purcell, N.: *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Blackwell.

Howgego 2005 = Howgego, Chr.: Coinage and Identity in the Roman Provinces. In: Howgego, Chr. – Heuchert, V. – Burnett, A.: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford, 1-17.

Ilaria 1997 = Ilaria, R.: Genius. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), VIII*. Zürich – Düsseldorf, 599-607.

Illés 2007 = Illés I. Á. (ford., bev., jegyz.): *A lex Irnitana (egy Flavius-kori municipium törvénye)*. Szeged.

Illés 2011a = Illés I. Á. (ford., bev., jegyz.): *Városi közigazgatás a Digesta 50. könyvében*. Szeged.

Illés 2011b = Illés I. Á.: A Flavius-kori Hispania városi törvényeinek közös modellje. *Belvedere Meridionale* 23, 6-25.

Janzsó – Szabó 2009 = Janzsó M. – Szabó Á. Á. (ford., bev., jegyz.): *Városi törvények a római köztársaság utolsó századából*. Szeged.

Jentel 1981 = Jentel, M.-O.: Alexandria. In: Ackermann, H. Chr. – Gisler, J.-R. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), I*. Zürich – München, 488-494.

Jentel 1988 = Jentel M.-O.: Euthenia. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), IV*. Zürich – München, 120-124.

Johnston 2012 = Johnston, A.: The Provinces after Commodus. In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 453-467.

Jones 1978 = Jones, Christopher Prestige: *The Roman World of Dio Chrysostom*. Harvard University Press, Cambridge (Mass).

Jongman 1988 = Jongman, Willem: *The Economy and Society of Pompeii*. Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology 4. Gieben, Amsterdam.

Juhász 2014 = Juhász L.: *A római provinciaperszonifikációk ikonográfiája és szerepe a császárkori propagandában*. Doktori disszertáció, kézirat, ELTE, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/juhaszlajos/diss.pdf>

Kath 2009 = Kath, Roxana: Die Straße als provincia: die römische Raumerfassung und der Konflikt mit den Musulamii (1. Jh. n. Chr.). In: Kath, R – Rieger, A.-K. (eds.): *Raum–Landschaft–Territorium. Zur Konstruktion physischer Räume als nomadischer und sesshafter Lebensraum*. Reichert, Wiesbaden, 149-172.

Kehoe 1989 = Kehoe, D.P.: Approaches to Economic Problems in the 'Letters' of Pliny the Younger: the Question of Risk in Agriculture. *ANRW* 2.33.1, 555-590.

Kerferd 2003 = Kerferd, G.B.: *A szofista mozgalom*. Osiris, Budapest.

Klose 2005 = Klose, D. O. A.: Festivals and Games in the Cities of the East during the Roman Empire. In: Howgego, Chr. – Heuchert, V. – Burnett, A.: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford, 125-133.

Knütel 1992 = Knütel, R.: Die actio finium regundorum und die ars gromatica. In: Behrends, O. – Capogrossi Colognesi, L. (hrsg.): *Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 285-310.

Kovács 2011 = Kovács, László: Hálózat kutatás és szociolingvisztika. *Magyar Nyelvőr*, 135/1, 90-96.

Kovács 1996 = Kovács, Péter: A „katonai territorium” és a veterani et cives Romani szervezet. *ArchÉrt* 123-124, 49-62.

Kovács 1999 = Kovács, Péter: *Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén*. Studia Classica Series Historica 1. PPKE, Piliscsaba.

Kovács 2013 = Kovács, Péter: Territoria, pagi and vici in Pannonia. In: Eck, W. – Fehér, B. – Kovács, P. (eds.): *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*. Antiquitas 63. Habelt, Bonn, 131-154.

König 1981 = König, I.: *Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus*. München.

Kreucher 2003 = Kreucher, G.: *Der Kaiser Marcus Aurelius Probus und seine Zeit*. Historia Einzelschriften 174. Stuttgart.

Kron 2012 = Kron, Geoffrey: Food production. In: Scheidel, W. (ed.): *The Cambridge Companion to the Roman Economy*. Cambridge University Press, Cambridge.

Langhammer 1973 = Langhammer, W.: *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwandten Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2.-4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*. Wiesbaden.

Liebenam 1900 = Liebenam, W.: *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*. Leipzig.

Lenski 2006 = Lenski, Noel: Servi Publici in Late Antiquity. In: Krause, J.-U. – Witschel, Chr. (eds.): *Die Stadt in der Spätantike, Niedergang oder Wandel*. Franz Steiner, Stuttgart, 335-358.

Leveau 1984 = Leveau, Philippe: *Caesarea de Maurétanie. Une ville romaine et ses campagnes*. Collection de l'École Française de Rome 70. De Boccard, Paris.

Leveau 1993 = Leveau, Philippe: Territorium urbis. Le territoire de la cité romaine et ses divisions du vocabulaire aux réalités administratives. *REA* 95/3, 459-471.

Lichtenberger 2011 = Lichtenberger, A.: *Severus Pius Augustus. Studien zur sakralen Repräsentation und Rezeption der Herrschaft des Septimius Severus und seiner Familie (193-211 n. Chr.)*. Impact of Empire 14. Leiden – Boston.

Link 1991 = Link, Stefan: *Landverteilung und sozialer Frieden im archaischen Griechenland*. Stuttgart.

Lorber 2012 = Lorber, C. C.: The Coinage of the Ptolemies. In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 211-234.

Ma 2000 = Ma, J.: Fighting Poleis of the Hellenistic World. In: van Wees, H. (szerk.): *War and Violence in Ancient Greece*. London, 337-376.

Malkin 2011 = Malkin, Irad: *A Small Greek World. Networks in the Ancient Mediterranean*. Oxford University Press, Oxford.

Maróti 1961 = Maróti, Egon: De suppliciis. A Spartacus-felkelés szicíliai összefüggéseinek kérdéséhez. *Antik Tanulmányok*, 8/3-4, 161-182.

Maróti 2007 = Maróti, Egon: *Feci quod potui. Tettem amit tudtam*. Lectum Kiadó, Szeged.

Martin 1992 = Martin, F.: *Kolonialprägung aus Moesia Superior und Dacia*. Budapest – Bonn.

Matthews 1984 = Matthews, John F.: The tax law of Palmyra: evidence for economic history in a city of the Roman East. *JRS* 74, 157-180.

Mattingly 1997 = Mattingly, David J.: Beyond belief? Drawing a line beneath the consumer city. In: Parkins, H. M. (ed.): *Roman Urbanism: Beyond the Consumer City*. Routledge, London–New York, 210-218.

Mattingly et al. 2011 = Mattingly, David J. – Stone, David – Stirling, Lea – Ben Lazreg, Nejib: Leptiminus (Tunisia), a "producer" city. In: Mattingly, D. J. – Salmon, J. (eds.): *Economies Beyond Agriculture in the Classical World*. Routledge, London–New York, 66-89.

Mellor 1981 = Mellor, R.: The Goddess Roma. *ANRW* 17.2, Berlin – New York, 950-1030.

Meyer 2013 = Meyer, Jørgen Christian: City and hinterland. Villages and estates north of Palmyra. New perspectives. *Studia Palmyrenskie* 12, 269-286.

Mignone 2016 = Mignone, Lisa Marie: Rome's Pomerium and the Aventine Hill: from auguraculum to imperium sine fine. *Historia* 65/4, 427-449.

Milgram 1967 = Milgram, Stanley: The Small-World Problem. In: *Psychology Today* 1/1, 61-67.

Milgram – Travers 1969 = Milgram, Stanley – Travers, Jeffrey: An Experimental Study of the Small World Problem. *Sociometry* 32/4, 425-443.

Miller 1987 = Miller, Stuart S.: Intercity Relations in Roman Palestine: The Case of Sepphoris and Tiberias. *AJS Review* 12/1, 1-24.

Mior 2014 = Mior, Paola: *The Southwest Palmyrena in Roman Period. Patterns of Land Exploitation and Territorial Management*. Doctoral Thesis, Università degli Studi di Udine.

Moatti 1993 = Moatti, C.: *Archives et partages de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant – Ier siècle après J.-C.)* École Française de Rome, Rome.

Mócsy 1974(a) = Mócsy, András: *Pannonia a korai császárság idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mócsy 1974(b) = Mócsy, András: *Pannonia a késői császárkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Morley 2002 = Morley, Neville: *Metropolis and Hinterland: The City of Rome and the Italian Economy, 200 BC–AD 200*. Cambridge University Press, Cambridge.

Morrow 1993 = Morrow, Glenn R.: *Plato's Cretan City*. New Jersey.

Németh 1999 = Németh, György: *A polisok világa*. Budapest.

Németh 2011 = Németh, György: *Görög-római szöveggyűjtemény*. Budapest.

Neesen 1981 = Neesen, L.: Die Entwicklung der Leistungen und Ämter (munera et honores) im römischen Kaiserreich des zweiten bis vierten Jahrhunderts. *Historia* 30, 203-235.

Newman 2003 = Newman, M. E. J.: The Structure and Function of Complex Networks. *SIAM Review* 45/2, 167-256.

Novillo López = Novillo López, M. Á.: Emigrantes en el mundo romano: algunas precisiones sobre el término incola. *Historia Antigua* 25, 415-422.

Oetjen 2010 = Oetjen, R.: Antigonid Cleruchs in Thessaly and Greece: Philip V and Larisa. In: Reger, G. – Ryan, F. X. – Winters, T. F. (szerk.): *Studies in Greek Epigraphy and History in Honor of Stephen V. Tracy*. Paris, 237-254.

Oetjen 2014 = Oetjen, R.: *Athen im 3. Jh. v. Chr. Politik und Gesellschaft in den Garnisonsdemen auf der Grundlage der inschriftlichen Überlieferung*. Duisburg.

Ogden 1996 = Ogden, D.: *Greek Bastardy in the Classical and Hellenistic Periods*. Oxford.

Ogilvie 1965 = Ogilvie, Robert Maxwell: *A Commentary on Livy, Books 1-5*. Clarendon Press, Oxford.

Oliver 1965 = Oliver, James H.: Texts A and B of the *Horrothesia* Dossier at Istros. *GRBS* 6, 143-156.

Osborne 1979 = Osborne, M. J.: Phaidros and the Revolt of Athens in 187 B. C. *ZPE* 35, 181-194.

Palet et al. 2010 = Palet Martínez, Josep M. – Orengo, Hèctor A. – Riera-Mora, Santiago: Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de Barcino (Barcelona) y Tarraco (Tarragona): una investigación interdisciplinar a través de la integración de datos arqueomorfológicos y paleoambientales. *AgriCenturiati* 7, 113-129.

Palet – Orengo 2011 = Palet, Josep Maria – Orengo, Hèctor A.: The Roman centuriated landscape: conception, genesis, and development as inferred from the Ager Tarraconensis case. *AJA* 115/3, 383-402.

Piganiol 1962 = Piganiol, André: *Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange*. Supplément à Gallia XVI. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

Pink 1949 = Pink, K.: Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. VI/1: Probus. *Numismatische Zeitschrift* 73, 13-74.

Prevosti 2008 = Prevosti, Marta: Las villae del ager Tarraconensis. In: Revilla Calvo, V. – González, J.-R. – Prevosti Monclús, M. (eds.): *Actes del simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*. Monografies 10. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 161-182.

Quaß 1993 = Quaß, F.: *Die Honoratiorenschicht des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*. Stuttgart.

R.-Alföldi 1978 = R.-Alföldi, M.: *Antike Numismatik*. Mainz am Rhein.

RIC I(2) = Sutherland – Carson 1984 = Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. I. (revised edition) from 31 BC to AD 69*. London.

RIC II = Mattingly – Sydenham 1926 (reprint 1972) = Mattingly, H. – Sydenham, E. A.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. II. Vespasian to Hadrian*. London.

RIC III = Mattingly – Sydenham 1930 (reprint 1972) = Mattingly, H. – Sydenham, E. A.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. III. Antoninus Pius to Commodus*. London.

RIC IV/1 = Mattingly – Sydenham 1936 (reprint 1972) = Mattingly, H. – Sydenham, E. A.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. IV. 1. Pertinax to Geta*. London.

RIC IV/2 = Mattingly – Sydenham – Sutherland 1938 (reprint 1972) = Mattingly, H. – Sydenham, E. A. – Sutherland, C. H. V.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. IV. 2. Macrinus to Pupienus*. London.

RIC IV/3 = Mattingly – Sydenham – Sutherland 1949 (reprint 1972) = Mattingly, H. – Sydenham, E. A. – Sutherland, C. H. V.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. IV. 3. Gordian III — Uranius Antoninus*. London.

RIC V/1 = Webb 1927 (reprint 1972) = Webb, P. H.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. V. 1*. London.

RIC V/2 = Webb 1933 (reprint 1972) = Webb, P. H.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. V. 2*. London.

RIC VI = Sutherland – Carson 1967 (reprint 1973) = Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. VI. From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*. London.

Richardson 1992 = Richardson, L., jr: *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore – London.

Rigsby 1976 = Rigsby, Kent J.: Cnossus and Capua. *TAPhA* 106, 313-330.

Rizakis 1996 = Rizakis, Athanase D.: Les colonies romaines des côtes occidentales grecques. Populations et territoires. *DHA* 22/1, 255-324.

Robert 1909 = Robert, C.: Eutychides. In: Wissowa, G.: *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. VI. Stuttgart, 1532-1534.

Robert 1962 = Robert, Louis: *Villes d'Asie Mineure. Études de géographie ancienne*. De Boccard, Paris.

Robert 1987 = Robert, Louis: *Documents d'Asie Mineure*. Bibliothèques de l'École française d'Athènes et de Rome – Série Athènes 239. De Boccard, Paris.

Robert – Robert 1976 = Robert, L. – Robert, J.: Une inscription grecque de Téos en Ionie. L'union de Téos et de Kyrbissos. *JS* 1976, 153-235.

Romano 2006 = Romano, David Gilma: Roman surveyors in Corinth. *PAPS* 150/1, 62-85.

Roncaglia 2009 = Roncaglia, Carolynn: *State Impact in Imperial North Italy*. Ph.D. értekezés, kézirát, UC Berkeley. <http://escholarship.org/uc/item/3bc5t6zj>.

Rossi 1973 = Rossi, Ruggero F.: La romanizzazione della Cisalpina. In: *Antichità Altoadriatiche IV*. Udine, 35-55.

Rostovtzeff 1967 = Rostovtzeff, M.: *The Social and Economic History of the Hellenistic World I-III*. Oxford.

Rufino 2006 = Caballos Rufino, A. (ed.): *El nuevo bronce de Osuna y la política colonizadora romana*. Sevilla.

Rutherford 2007 = Rutherford, Ian: Network Theory and Theoric Networks. *Mediterranean Historical Review* 22/1, 23-37.

Rutter 2012 = Rutter, N. K.: The Coinage of Italy. In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 128-141.

Samama 2003 = Samama, É.: *Les médecins dans le monde grec: sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical*. Genève.

Sarkady 1982 = Sarkady, János: A pylosi földbirtokviszonyok kérdéséhez. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest, 144-188.

Schlumberger 1951 = Schlumberger, Daniel: *La Palmyrène du nord-ouest. Villages et lieux de culte de l'époque impériale. Recherches archéologiques sur la mise en valeur d'une région du désert par les Palmyréniens*. Bibliothèque archéologique et historique 49. Institut Français d'Archéologie de Beyrouth, Paris.

Schmidt-Dick 2002 = Schmidt-Dick, Fr.: *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus. Erster Band: Weibliche Darstellungen*. Wien.

Schmidt-Dick 2011 = Schmidt-Dick, Fr.: *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus. Zweiter Band: Geographische und männliche Darstellungen*. Wien.

- Schöpsdau 1994 = Schöpsdau, Klaus: *Platon Nomoi (Gesetze). Übersetzung und Kommentar. I.* Göttingen.
- Schöpsdau 2003 = Schöpsdau, Klaus: *Platon Nomoi (Gesetze). Übersetzung und Kommentar. II.* Göttingen.
- Schöpsdau 2011 = Schöpsdau, Klaus: *Platon Nomoi (Gesetze). Übersetzung und Kommentar. III.* Göttingen.
- Schubert 1996 = Schubert, Charlotte: *Land und Raum in der römischen Republik. Die Kunst des Teilens.* Darmstadt.
- Schuler 1998 = Schuler, Ch.: *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien.* München.
- Schuler – Walser 2015 = Schuler, Ch. – Walser, A. V.: Sympolitien und Synoikismen. Gesellschaftliche und urbanistische Implikationen von Konzentrationsprozessen in hellenistischer Zeit. In: Zimmermann, M. (szerk.): *Urbane Strukturen und bürgerliche Identität im Hellenismus.* Mainz, 349-358.
- Schulzki 1996 = Schulzki, H.-J.: *Die Antoninianprägung der gallischen Kaiser von Postumus bis Tetricus (AGK). Typenkatalog der regulären und nachgeprägten Münzen.* Bonn.
- Shear 1978 = Shear, T. L.: *Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C.* Hesperia Supplement XVII, Princeton.
- Sherwin-White 1966 = Sherwin-White, A. N.: *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary.* Oxford
- Sherwin-White 1973 = Sherwin-White, A. N.: *The Roman Citizenship.* Oxford.
- Sherwin-White 1978 = Sherwin-White, S. M.: *Ancient Cos. An historical study from the Dorian settlement to the Imperial period.* Göttingen.
- Sherwin-White 1985 = Sherwin-White, S. M.: The Edict of Alexander to Priene, a Reappraisal. *JHS* 105, 69-89.
- Simon 1997 = Simon, E.: Kybele. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), VIII.* Zürich – Düsseldorf, 744-766.
- Smith 2013 = Smith, Andrew M. II.: *Roman Palmyra. Identity, Community, and State Formation.* Oxford University Press, Oxford.
- Spencer 2010 = Spencer, D.: *Roman Landscape.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Ste. Croix 1981 = de Ste. Croix, G. E. M.: *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests.* London.
- Ste. Croix 1984 = de Ste. Croix, G. E. M.: Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern. *New Left Review* 146, 94-111.

Ste. Croix 1985 = de Ste. Croix, G. E. M.: Karl Marx and the Interpretation of Ancient and Modern History. In: Chavance, B.: *Marx en perspective: Actes du colloque organisé par l'École des Hautes Études en Sciences Sociales Paris*, décembre 1983. Paris, 159-187.

Sweetman 2007 = Sweetman, Rebecca: Roman Knossos: The Nature of a Globalized City. *AJA* 111/1, 61-81.

Syme 1937 = Syme, Ronald: Who was Decidius Saxa? *JRS* 27, 127-137.

Szabó 2003 = Szabó E.: *A pannoniai városok igazgatása. Urbanizáció, önkormányzat és városi elit a Kr. u. 1-3. században a feliratok tükrében*. Doktori disszertáció, kézirat, Debreceni Egyetem. Debrecen.

<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/78125/ertekezes.pdf?sequence=4&isAllowed=y>

Szilágyi 2013 = Szilágyi, Zsolt: A sárréti falvak laterális kapcsolathálója 1925-ben. In: Pallai László (ed.): *Vidék és város. Ellentétek és kölcsönhatások a 20. Századi Magyarországon*. Hajdúnánás, 45-82.

Szücsné Kerti – Szűcs 2007 = Szűcsné Kerti, Anita – Szűcs, István: *Településföldrajz*. Debrecen.

Takács 2012 = Takács, Levente: A táj és tájelemek szerepe a római földmérők írásaiban. *Ókor* 11/1, 74-79.

Takács 2013 = Takács, Levente: *The Social Status of Roman Land Surveyors*. Budapest.

Takács 2014 = Takács Levente: *A római földmérés*. Attraktor, Máriabesnyő.

Thiele 2002 = Thiele, H.-G.: Contemplations on the Paradigm of Self and Nonself Discrimination and on Other Concepts Ruling Contemporary Immunology. *Cellular and Molecular Biology* 48, 221-238.

Thoneman 2013 = Thoneman, P.: Alexander, Priene, and Naulochon. In: Martzavou, P. – Papazarkadas, N. (szerk.): *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis, Fourth Century BC to Second Century AD*. Oxford, 23-36.

Tracy 2004 = Tracy, S.: Reflections on the Athenian Ephebeia in the Hellenistic Age. In: Kah, D. – Scholz, P. (szerk.): *Das hellenistische Gymnasion*. Frankfurt, 207-210.

Tweedie 2011 = Tweedie, Fiona C.: The Case of the Missing Veterans: Roman Colonization and Veteran Settlement in the Second Century B.C. *Historia* 60, 458-473.

Vanacker 2013 = Vanacker, Wouter: Differentiated integration trajectories of the nomadic population in Roman North Africa (1st–3rd cent. AD). In: de Kleijn, G. – Benoist, S. (eds.): *Integration in Rome and in the Roman World*. Brill, Leiden, 197-216.

Vera, Domenico: Dalla 'Villa perfecta' alla villa di Palladio: Sulle trasformazioni del sistema agrario in Italia fra principato e dominato. *Athenaeum* 83, 331-356.

Verbrugge 1972 = Verbrugge, Gerald P.: Sicily 210-70 B. C.: Livy, Cicero and Diodorus. *TAPhA* 103, 535-559.

Vollkommer 1986 = Vollkommer, R.: Carthago. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, III. Zürich – München, 182-184.

Vollkommer 1992 = Vollkommer, R.: Nikomedeia. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, VI. Zürich – München, 904-906.

Vollkommer 1994 = Vollkommer, R.: Siscia. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, VII. Zürich – München, 781.

Walser 2009 = Walser, A. V.: Sympolitien und Siedlungsentwicklung. In: Matthaei, A. – Zimmermann, M. (szerk.): *Stadtbilder im Hellenismus, Die hellenistische Polis als Lebensform I*. Berlin, 135-155.

van Wees 2001 = van Wees, H.: The Myth of the Middle-Class Army: Military and Social Status in Ancient Athens. In: Bekker-Nielsen, T. – Hannestad, L. (szerk.): *War as a Cultural and Social Force. Essays on Warfare in Antiquity*. Koppenhága, 45-71.

Weber 2008 = Weber, Max: *Roman Agrarian History*. Transl. by Richard I. Frank. Regina Books, Claremont.

Westermann 1945 = Westermann, William Linn: Slave Maintenance and Slave Revolts. *Classical Philology* 40, 1-10.

Whittaker 1990 = Whittaker, Charles R.: The consumer city revisited: the vicus and the city. *JRA* 3, 110-118.

Whittaker 1995 = Whittaker, Charles R.: Do theories of the ancient city matter? In: Tim Cornell, T. – Lomas, K. (eds.): *Urban Society in Roman Italy*. Routledge, London–New York, 9-26.

Williamson 2005 = Williamson, G.: Aspects of Identity. In: Howgego, Chr. – Heuchert, V. – Burnett, A.: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford, 19-27.

Wilson 2002 = Wilson, Andrew I.: Urban production in the Roman world: the view from North Africa. *PBSR* 70, 231-273.

Wilson 2004 = Wilson, Andrew I.: Cyrenaica and the late antique economy. *Ancient West and East* 3/1, 143-154.

Wilson 2008 = Wilson, Andrew I.: Economy and Trade. In: Bispham, E. (ed.): *The Short Oxford History of Europe. Vol. 2: Roman Europe*. Oxford University Press, Oxford, 170-202.

Wilson – Flohr 2016 = Wilson, Andrew – Flohr, Miko: *Urban Craftsmen and Traders in the Roman World*. Oxford Studies on the Roman Economy. Oxford University Press, Oxford.

BIBLIOGRÁFIA

Wolters 1999 = Wolters, R.: *Nummi Signati. Untersuchungen zur römischen Münzprägung und Geldwirtschaft*. Vestigia: Beiträge zur Alten Geschichte 49. München.

Woolf 2016 = Woolf, Greg: Only Connect? Network Analysis and Religious Change in the Roman World. *Hélade* 2/2, 43-58.

Yarrow 2012 = Yarrow, L. M.: Antonine Coinage. In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 423-452.

Zuiderhoek 2017 = Zuiderhoek, Arjan: *The Ancient City*. Key Themes in Ancient History. Cambridge University Press, Cambridge.

CONTENTS

Foreword	7
Editorial foreword	9
NÉMETH, György: Land distribution in the Greek World – Archaic and Classical Age	11
KATÓ, Péter: Tensions and Conflicts between City and Countryside in the Hellenistic Age	17
GACSAL, Dóra: Slaves and Towns	29
LEHRER, Nándor: Aquileia's „smallworld”. Regional Network of a North-Italian Settlement	35
GRÜLL, Tibor: The Economic Role of the Territories of Roman Cities	45
ILLÉS, Imre Áron: The Origin (<i>origo</i>) and the Domicile (<i>domicilium</i>) in the Administration of the Roman Cities	59
TAKÁCS, Levente: Land Surveying and Land Users in the Roman Empire	69
BARNA, Ferenc: Representation of Cities in the Coinage of the Principate	79
Bibliography	95